

**Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність:
вітчизняний та міжнародний досвід**

Новосад В. Д.¹, Кшик Ю. В.²

Опубліковано	Секція	УДК
30.05.2023	Право	343.44

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7985325>

Анотація. У сучасних умовах розвитку української держави на тлі помітних успіхів у вивченні теоретичних і методологічних питань про кримінальні правопорушення, кримінальну відповідальність і покарання, досягнення дослідження суб'єкта кримінального правопорушення не настільки вражаючі. На сьогодні є відсутніми фундаментальні комплексні дослідження у цьому напрямі, а аналіз юридичної та іншої літератури свідчить, що теоретичним проблемам суб'єкта складу кримінального правопорушення у кримінальному праві приділяється недостатня увага.

Питання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність як однієї із трьох ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення є актуальним питанням у сучасному кримінальному праві. Визначення мінімальних рамок притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності є дуже важливим для суб'єктів правозастосовчої діяльності.

Метою є дослідження проблем віку з якого може наставати кримінальна відповідальність, як ознаки суб'єкта складу кримінального правопорушення. Аналіз вітчизняного та міжнародного досвіду щодо встановлення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Ключові слова: суб'єкт кримінального правопорушення, вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, ознаки суб'єкта кримінального правопорушення.

The age at which criminal responsibility can arise: domestic and international experience

Annotation. In the modern conditions of the development of the Ukrainian state, against the background of notable successes in the study of theoretical and methodological issues about criminal offenses, criminal liability and punishment, the achievements of research on the subject of criminal offenses are not so impressive. To date, there are no fundamental comprehensive studies in this direction, and the analysis of legal and other literature shows that insufficient attention is paid to the theoretical problems of the subject of the criminal offense in criminal law.

¹ студент юридичного факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка, <https://orcid.org/0000-0002-8226-5496>; науковий керівник: Шуп'яна М.Ю., доцент кафедри кримінального права та кримінології, кандидат юридичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка

² аспірант ЗВО «Львівський університет бізнесу та права», <https://orcid.org/0009-0005-5721-4661>

The question of the age at which criminal liability can arise as one of the three signs of the subject of a criminal offense is a topical issue in modern criminal law. Determining the minimum framework for bringing a natural person to criminal responsibility is very important for law enforcement entities.

The goal is to study the problems of the age at which criminal liability may arise, as a sign of the subject of a criminal offense. Analysis of domestic and international experience in establishing the age from which criminal responsibility can arise.

The subject of a criminal offense is a natural convicted person who commits a criminal offense at an age at which criminal responsibility can arise according to the Criminal Code of Ukraine. The determination of the age is generally based on the level of development of the minor's consciousness, i.e., the ability of a minor to adequately comprehend what is happening in the objective world and to purposefully perform certain actions accordingly.

We found that most foreign countries have a lower age limit for the onset of criminal responsibility, which is not characteristic of the current Criminal Code of Ukraine. The experience of foreign legislation can be useful for further effective reform of criminal legislation norms and resolving contradictions related to the age of criminal responsibility. The discussions surrounding these provisions indicate an ambiguous determination and support for the age at which criminal responsibility can arise in Ukraine.

Keywords: «the subject of a criminal offense», «the age at which criminal responsibility may arise», «characteristics of the subject of a criminal offence».

Вступ

Кримінальне правопорушення є одним із найбільш поширених усвідомлених суспільно небезпечних діянь певної особи. Поняття «кримінального правопорушення» розкривається у Кримінальному кодексі України (далі – КК України), де законодавець встановлює наступну дефініцію. «Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення» [1, с. 9]. Отже, зі ст. 11 КК України випливає те, що обов'язковою ознакою кримінального правопорушення є суб'єкт кримінального правопорушення.

В коло обов'язкових елементів складу кримінального правопорушення входить суб'єкт кримінального правопорушення. Відсутність у діянні ознак суб'єкта кримінального правопорушення, визначених КК України свідчить про відсутність складу кримінального правопорушення. Відтак, теоретичне дослідження цього терміно-поняття є пріоритетним та потребує вдосконалення розуміння ознаки – вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що у сучасних умовах розвитку української держави на тлі помітних успіхів у вивченні теоретичних і методологічних питань про кримінальні правопорушення, кримінальну відповідальність і покарання, досягнення дослідження суб'єкта кримінального правопорушення не настільки вражаючі. На сьогодні є відсутніми фундаментальні комплексні дослідження у цьому напрямі, а аналіз юридичної та іншої літератури свідчить, що теоретичним проблемам суб'єкта кримінального правопорушення у кримінальному праві приділяється недостатня увага.

Питання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність як однієї із трьох ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення є актуальним питанням у сучасному кримінальному праві. Визначення мінімальних рамок притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності є дуже важливим для суб'єктів правозастосовчої діяльності.

Важливий вклад у розробку проблеми дослідження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність внесли: Ю. Баулін, В.І. Борисов, В. Тютюгін, В. Орлов, В. Трахтеров, В. Павлов, Г. Криволапов, М. Кадніковим, А. Вознюк, В. Бурдін, В. Тацій. Наукові дослідження вказаних науковців полягали у визначенні та детальному аналізуванні цієї ознаки, її практичному застосуванні.

Метою є дослідження проблем віку з якого може наставати кримінальна відповідальність, як ознаки суб'єкта складу кримінального правопорушення. Аналіз вітчизняного та міжнародного досвіду щодо встановлення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

У цій статті використані такі методи наукового дослідження як: загальнотеоретичний, наукового аналізу, порівнювального аналізу, дедукцію, аналогію, абстрагування.

Результати

Питання про суб'єкт кримінального правопорушення - це питання про особу, яка його вчинила, і тому підлягає кримінальній відповідальності за вчинене. Це прямо впливає із назви IV розділу загальної частини кримінального кодексу, який так і названий: «особа, яка підлягає кримінальній відповідальності», а саме суб'єкт кримінального правопорушення.

У КК України встановлюється поняття «суб'єкт кримінального правопорушення». Відтак, з положення статті 18 КК України впливає таке. «Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [1, с. 11].

Аналізуючи законодавче визначення поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» слід вказати таке. Особа може нести кримінальну відповідальність за вчинене нею кримінальне правопорушення, якщо вона:

- а) є фізичною особою;
- б) є осудною;
- в) досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

У галузевій науці кримінального права вже давно ці ознаки визнаються загальними (обов'язковими) юридичними ознаками суб'єкта кримінального правопорушення. Вони належать до обов'язкових ознак і відсутність будь-якої з них означатиме, що у діянні особи відсутній склад кримінального правопорушення. Одночасно, у багатьох статтях КК України вживаються більш широкі за змістом терміни: «особа, яка раніше вчинила розбій або бандитизм» (ст. 187 ч. 2 КК України), «особа, винна у вчиненні кримінального правопорушення», «особа, яка засуджується» тощо.

Ознакою суб'єкта кримінального правопорушення, що визначає адекватність поведінки особи, є її вік. Наприклад, кримінальна відповідальність малолітніх, які не розуміють те, що може відбутися від їх дій, була б необґрунтованою. Тому встановлення вікових меж відповідальності за свою поведінку припускає, що по досягненні визначеного віку неповнолітні вже розуміють і усвідомлюють, свої дії і серед них – дії, що можуть заподіяти шкоду.

В основі визначення віку, як правило, лежить рівень розвитку свідомості неповнолітнього, тобто здатність неповнолітньої особи адекватно усвідомлювати те, що відбувається в об'єктивному світі і відповідно до цього осмислено і цілеспрямовано виконувати ті чи інші дії.

Важливим щодо розуміння становлення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність є аналізування міжнародного досвіду.

У кримінальному законодавстві США, наприклад, загальний вік, з якого особа може відповідати за вчинені злочини по федеральному кримінальному законодавству і по більшості КК штатів, передбачений з 16 років. Однак у кримінальному законодавстві деяких штатів, і, зокрема, в КК Нью-Йорку, мінімальний вік кримінальної відповідальності встановлений за тяжке вбивство – 13 років, хоча загальна відповідальність передбачена з 16 років.

У Франції питання кримінальної відповідальності неповнолітніх регламентовано Ордонансом від 2 лютого 1945 р. „Про правопорушення неповнолітніх”. Суб’єктом злочину, за діючим КК Франції, визнається особа, що досягла 13-річного віку (ст. 122-8 КК Франції), але до таких осіб застосовуються заходи захисту, допомоги, заходи по забезпеченню нагляду та примусові заходи виховного характеру.

За кримінальним законодавством ФРН, суб’єктом злочину визнається фізична осудна особа, що досягла віку 14 років. Вказане положення регулюється Законом про суди у справах неповнолітніх. У систему ж загальних судів включені як самостійні підрозділи суду в справах неповнолітніх, які розглядають справи про злочини вчинені даними особами у віці від 14 до 18 років.

За кримінальним законодавством Англії по загальному (прецедентному) праву кримінальна відповідальність може наставати з 10-річного віку, а в ранній історичний період вона мала місце з 8 років. Через відсутність дотепер в Англії кримінального кодексу і повної систематизації кримінального законодавства вік, з якого особа може вважатися суб’єктом злочину, визначають численні кримінальні закони. Так, до повної кримінальної відповідальності в Англії можуть бути притягнуті особи, що досягли віку 17 років.

Кримінальна відповідальність у віці 7 років допускається в Єгипті, Лівані, Іраку і ряді інших держав. Однак до повної кримінальної відповідальності в більшості закордонних країн можуть бути притягнуті особи, що досягли, як правило, віку 16 – 17 років (США, Англія, Данія, Бельгія та ін.).

У ряді країн Європи й Азії сучасне кримінальне право принципово відрізняється від кримінального права Англії, США, Франції, ФРН і т.д. Так, кримінальне законодавство, наприклад, Угорщини, Румунії, КНДР, Болгарії та інших країн суб’єктом злочину визнає фізичну особу, як правило, у віці 14 років. У КК Болгарії міститься вказівка, що кримінальна відповідальність неповнолітніх у віці від 14 до 18 років настає в тому випадку, якщо вони під час вчинення злочину могли розуміти характер та значення діяння і керувати своїми вчинками [7, с. 533].

Цікавим є регулювання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність в Республіці Польща. Основу законодавства Республіки Польща (далі — РП) у сфері, яка стосується проблеми захисту прав дітей, які опинились у конфлікті із законом, є Конституція РП (ст. ст. 48, 72), Сімейний і опікунський кодекс РП, Кримінальний кодекс РП (далі — КК РП), Закон РП «Про уповноваженого з прав дитини», Закон РП «Про систему освіти», Закон РП «Про судових кураторів» тощо.

В цілому, в законодавстві Польщі виділяються такі вікові групи неповнолітніх, для яких, у разі вчинення ними злочинів, передбачені різні правові наслідки:

- 1) особи, які не досягли 13 років, кримінальна відповідальність яких виключена;
- 2) особи у віці від 15 до 17 років, які можуть бути засуджені за окремі види злочинів;

- 3) особи у віці від 17 до 18 років, які можуть бути покарані за будь-який злочин, передбачений КК, але до осіб, які вчинили менш тяжкі злочини по досягненні 17 років, до настання 18-річного віку, суд замість покарання може застосувати виховні заходи, лікування або виправні заходи як для неповнолітніх.

Важливо, що судові провадження у справах неповнолітніх в Польщі проводяться сімейним судом, а не кримінальним[8].

Окремо привертає увагу досвід Нідерландів. Кримінальне законодавство щодо неповнолітніх у Нідерландах застосовується до молоді у віці від 12 років до 18 років.

Суддя у справах неповнолітніх може призначити неповнолітньому такі «покарання», як:

- догана (застереження, винесене суддею на адресу порушника);
- штраф;
- направлення у виправну школу;
- у виключних випадках – позбавлення свободи.

Прикладом «виховних» санкцій є:

- нагляд;
- наказ про затримання (щодо молодих правопорушників, які потребують довгострокового перенавчання та освіти).

Термін вищевказаних санкцій не визначений, але вони автоматично знімаються з досягнення порушником вісімнадцяти років[8].

Окремо виділяється Казахстан. Згідно із Кримінальним кодексом Казахстану (далі —КК РК) кримінальна відповідальність настає у осіб, які досягли 16 років. Разом з тим, по окремим категоріям злочинів кримінальна відповідальність настає з 14 років.

Кримінальне законодавство Республіки Казахстан не передбачає будь-яких спеціальних покарань для неповнолітніх. Однак види покарань, які можуть бути їм призначені, обмежені. З дванадцяти покарань, передбачених в КК РК для всіх категорій засуджених, до неповнолітніх можуть застосовуватися тільки шість: штраф, позбавлення права займатися певною діяльністю, залучення до громадських робіт, виправні роботи, обмеження волі, позбавлення волі.

Політика Казахстану у сфері захисту прав дитини у конфлікті із законом спрямована на розвиток інститутів примусових заходів медичного характеру, виховного впливу, а також створення нового інституту – примусових заходів корекційного впливу[8].

Як вбачаємо, більшість іноземних держав світу мають нижчу межу віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, що зовсім не характерно сучасному Кримінальному кодексі України.

У науковій кримінально-правовій літературі вік суб'єкта кримінального правопорушення визнається класифікаційним критерієм, на підставі якого вчені виділяють різні види кримінальних правопорушень.

Так, Г. Криволапов зазначав, що найбільш принципове теоретичне і практичне значення має класифікація кримінальних правопорушень за віком суб'єкта кримінального правопорушення. Науковець пропонує класифікувати кримінальні правопорушення залежно від віку суб'єкта кримінального правопорушення на такі види:

- а) кримінальні правопорушення, за які відповідальність настає з чотирнадцяти років;
- б) кримінальні правопорушення, за які відповідальність настає з шістнадцяти років;
- в) кримінальні правопорушення, за які відповідальність настає з вісімнадцяти років[3, с. 46-47].

На думку А. Вознюка, залежно від віку, з якого настає кримінальна відповідальність, доцільно виділяти:

- а) кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність за які настає з чотирнадцяти років;

б) кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність за які настає з шістнадцяти років [5, с. 48].

М. Кадніковим підтримується позиція теоретико-прикладного значення такої класифікації. Вчений пропонує залежно від вікових ознак суб'єкта кримінального правопорушення виділяти такі види кримінальних правопорушень:

а) кримінальні правопорушення, відповідальність за які настає з чотирнадцяти років;

б) кримінальні правопорушення, відповідальність за які настає з шістнадцяти років;

в) інші кримінальні правопорушення, в яких вік винної особи встановлюється у спеціальних нормах [4, с. 137].

У кримінально-правовій доктрині висловлено підхід, згідно з яким вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, необхідно знизити. Так, В. Бурдін пропонує вирішити це питання таким чином:

а) діти віком до одинадцяти років перебувають поза сферою кримінально-правового впливу і не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності;

б) неповнолітні віком від одинадцяти до чотирнадцяти років притягуються до кримінальної відповідальності лише за вичерпний перелік кримінальних правопорушень за умови підтвердження висновком експертизи відповідності фактичного рівня розвитку їхньому хронологічному віку, достатнього для винної відповідальності. Особи цього віку можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише за ст. 115 КК (умисне вбивство), ст. 121 КК (умисне тяжке тілесне ушкодження), ст. 152 КК (згвалтування), ст. 153 КК (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом), ст. 185 (крадіжку), ст. 186 КК (грабіж), ст. 187 КК (розбій), ст. 259 КК (завідоме неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності);

в) неповнолітні віком від чотирнадцяти років притягуються до кримінальної відповідальності за всі кримінальні правопорушення, за винятком тих, що можуть бути вчинені тільки після досягнення вісімнадцятирічного віку. На думку вченого, зниження загального віку кримінальної відповідальності обґрунтовується тим, що немає фактичних підстав для виділення окремого переліку кримінальних правопорушень, відповідальність за які може наставати саме з чотирнадцятирічного віку. Адже віковий період з чотирнадцяти до шістнадцяти років психологи відносять до старшого підліткового віку, який характеризується типовістю свого перебігу. Отже, особи і в чотирнадцять, і в шістнадцять років за своїм розвитком суттєво не відрізняються [6, с. 7].

Діючий КК України, який був прийнятий 5 квітня 2001 р., у ч. 1 ст. 22 КК України передбачає настання загальної кримінальної відповідальності у віці 16 років, а у ч. 2 – за кримінальні правопорушення, що представляють підвищену суспільну небезпеку – з 14 років.

Дискусії, що розвиваються навколо цих положень, свідчать про неоднозначне визначення та підтримання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність в Україні.

Відтак, як вбачаємо, більшість науковців стоїть на принципах зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

В основу зниження віку кримінальної відповідальності, як відзначає В. Тацій, покладені такі критерії:

- рівень розумового розвитку свідомості неповнолітнього (такий рівень розвитку свідчить про можливість вже в 14 років усвідомлювати суспільну небезпеку і протиправність кримінальних правопорушень, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК України);

- значна поширеність більшості з цих кримінальних правопорушень серед підлітків;

- значна суспільна небезпека (вага) більшості з цих кримінальних правопорушень [2, с. 139].

Ще є позиція А. Савченко і О. Грудзур, які констатують, що кримінальні правопорушення залежно від віку суб'єкта поділяються на:

а) кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми;

б) кримінальні правопорушення, вчинені повнолітніми [9, с. 419].

На нашу думку, сьогоденні положення КК України потребують змін щодо вікової ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Враховуючи сучасні показники розвитку неповнолітніх осіб, їхньої здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, вважаємо за необхідне, запропонувати таке вирішення.

Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 14 років.

Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від 12 до 14 років підлягають кримінальній відповідальності за вичерпний перелік кримінальних правопорушень (за ст. 115 КК (умисне вбивство), ст. 121 КК (умисне тяжке тілесне ушкодження), ст. 152 КК (зґвалтування), ст. 153 КК (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом), ст. 185 (крадіжку), ст. 186 КК (грабіж), ст. 187 КК (розбій), ст. 259 КК (завідоме неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності)).

Особи, віком до 12 років не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Вони перебувають поза сферою кримінально-правового впливу.

Говорячи про верхню межу віку кримінальної відповідальності, потрібно відзначити, що довічне позбавлення волі не призначається особам, у віці до 18 років і що досягли 65-річного віку на момент винесення вироку. Виправні роботи й обмеження волі не призначаються жінкам та чоловікам, що досягли пенсійного віку.

Висновки

Суб'єктом кримінального правопорушення є **фізична осудна особа**, яка вчинила кримінальне правопорушення **у віці, з якого відповідно до КК України може наступати кримінальна відповідальність**.

В основі визначення віку, як правило, лежить рівень розвитку свідомості неповнолітнього, тобто здатність неповнолітньої особи адекватно усвідомлювати те, що відбувається в об'єктивному світі і відповідно до цього осмислено і цілеспрямовано виконувати ті чи інші дії.

Як вбачаємо, більшість іноземних держав світу мають нижчу межу віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, що зовсім не характерно сучасному Кримінальному кодексу України. Вітчизняному законодавству досвід зарубіжних держав може стати в нагоді для подальшого ефективного реформування норм кримінального законодавства та вирішення суперечностей, пов'язані із віком кримінальної відповідальності. Дискусії, що розвиваються навколо цих положень, свідчать про неоднозначне визначення та підтримання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність в Україні.

На нашу думку, сьогоденні положення КК України потребують змін щодо вікової ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Враховуючи сучасні показники розвитку неповнолітніх осіб, їхньої здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, вважаємо за необхідне, запропонувати таке вирішення.

Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 14 років.

Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від 12 до 14 років підлягають кримінальній відповідальності за вичерпний перелік кримінальних правопорушень (за ст. 115 КК (умисне вбивство), ст. 121 КК (умисне тяжке тілесне ушкодження), ст. 152 КК (згвалтування), ст. 153 КК (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом), ст. 185 (крадіжку), ст. 186 КК (грабіж), ст. 187 КК (розбій), ст. 259 КК (завідоме неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності)).

Особи, віком до 12 років не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Вони перебувають поза сферою кримінально-правового впливу.

Перспективним для подальших досліджень є дослідження видів суб'єкта кримінального правопорушення та поглиблене дослідження ознаки осудності, як однієї з основних для суб'єкта кримінального правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповненнями на 15 серпня 2022 року: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2022. 240с.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4 вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 456с.
3. Боровиков В. Б., Владимиров В. А., Дубинина М. И., Загородников Н. И. Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел : учебное пособие. Москва : Изд-во МВШМ МВД СССР, 1983. 84с
4. Кадников Н. Г. Классификация преступлений по уголовному праву России : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2000. 349с.
5. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій. Київ : Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. 236с.
6. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 15с.
7. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2 вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008 730с.
8. Аналіз міжнародного досвіду щодо роботи з дітьми, які на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/media/11406/file/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%83.pdf%20.pdf> (дата звернення: 01.05.2023).
9. Савченко А. В. , Грудзур О. М. Класифікація злочинів. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17: Кримінальне право. редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. 1064с.